

Јасмина С. ЋИРИЋ*

„ТРАГОМ ВЕЛИКЕ ПРОШЛОСТИ“:
ОСАМ ДЕЦЕНИЈА КАСНИЈЕ

Кључне речи: историографија, Жарко М. Татић, приказ, научна критика, светогорска писма, стара српска архитектура, монографије.

У раду се усмерава пажња на закључке изнете у књизи архитекте Жарка М. Татића „Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре“. Указује се на значај фотографског материјала и појединих Татићевих методолошких поступака у старим српским монографијама, као и на њихову актуалност у савременој архитектонској историографији осам деценија након њиховог објављивања.

На изазове дугог трајања историографија једино може одговорити исказима у којима се педантно читавају историјскоуметнички процеси у целини. Посао научно одређене историографије није само у томе да једноставно пренесе уметничке токове већ да укаже на смисао одређеног комплекса догађаја.¹ Књиге које су за предмет прочитања имале архитектуру средњовековне Србије неретко су својим садржајем превазилазиле оквире научне средине и времена у којем су написане. Несумњиво, такве квалитете поседује књига објављена пре осам деценија архитекте Жарка М.

* jciric@f.bg.ac.rs; аутор је истраживач на пројекту „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века“ (177015) који финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије.

¹ “Our task...requires that we look at individual components of such entities, not only outside their original settings but often substantially removed from each other in time and space. Combining these elements mentally into a new «virtual» entity, we can begin to appreciate the vision expressed by the Byzantines in their churches.“. S. Ćurčić, *Religious Settings of the Late Byzantine Sphere*, Byzantium. Faith and Power (1261-1557) (ed. by H. Evans), The Metropolitan Museum of Art – Yale University Press 2004, 65.

Татића „Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре“.²

Објављена са предговором Радослава М. Грујића књига је представљала један у низу издавачких подухвата Народног музеја.³ За услове између два светска рата поседовала је изузетне техничке и поуздане стручне квалитете: јасно конципован, прегледан текст, квалитетне фотографије и цртеже усклађене са текстом.

² Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре: Дело илустровано са 197 слика и цртежа у тексту 2 табле ван текста и 27 заглавља и иницијала комбинованих од стране писца*, Београд 1929. О архитекти Жарку М. Татићу: *Татић Жарко (5. август 1894, Београд – 23. јануар 1931, Београд)*. У: Енциклопедија српске историографије, прир. С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1997, 671. Делови свих наведених цитата у тексту наведени курзивом означени су тако зарад боље прегледности и значаја.

³ Период од почетка XX века, нарочито између два светска рата од нарочитог је значаја за испитивање и представљање јавности византијске и уметности средњовековне Србије. Упореди: G. Millet, *L'ancient art serbe. Les églises*, Paris 1919; В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922; В. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924; Ж. М. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925; В. Р. Петковић - Ж. М. Татић, *Манастир Каленић* 1926; С. Станојевић- Ђ. Бошковић – Ј. Мирковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928; М. М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928; N. Okunev, *Monumenta Artis Serbicae I-IV*, Zagrebiae – Pragaе MCMXXVIII; *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, Paris 1930. Cf. S. Pirivatrić, *A Case Study in the Emergence of Byzantine Studies: Serbia in the nineteenth and twentieth centuries*, The Byzantine World, ed. P. Stephenson, Routledge Worlds 2010, 481 – 490.

1. Жарко М. Татић са братством манастира Хиландара у марту 1924. године (фотографија преузета из: Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 72, сл.63)

Иако су домаће периодичне публикације у којима су објављивани критички прикази неретко излазили са закашњењем, приказ Татићеве књиге објављен је већ 1929. године у два наврата. Објавио га је архитекта Ђурђе Бошковић у знаменитим часописима „Српски књижевни гласник“ и „Старинар“.⁴

Симптоматично је да Татићева књига није изазвала већи број полемика у тада још увек младој византолошкој науци те су Бошковићеве прикази једини ове врсте објављени у стручној периодици. Када са данашње тачке гледишта читалац приступи ишчитавању стручних приказа – радњи у којој је истовремено и читалац и интерпретатор - не делује изненађујућ тон критичности особито што је исти представљао својеврсну карактеристику научних прегалаца не само од почетка модерне историографије већ и између два светска рата.⁵ Тако Ђурђе Бошковић на почетку приказа истиче да је Татићева књига „Писана са много воље и амбиције, са поузданим стручним знањем и искуством(..) Али, баш због своје озбиљности и стручности, ова књига изискује и извесне напомене и мале исправке(..) Ми на првом месту не можемо одобрити Г. Татићу што је своја «светогорска писма», несумњиво интересантна и жи-

⁴ Ђ. Бошковић, *Арх. Жарко М. Татић: „Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије“*, Српски књижевни гласник, септембар 1929, 127-132. Исти, *Арх. Жарко Татић: „Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије“*, Старинар, 3. серија, 5 (1928- 1929-1930), Београд 1930, 219.

вописна, али стручно ипак непродубљена, ставио у целину са «монографским студијама» које својом научном озбиљношћу јако одскачу од лако писаних путописа за најширу читалачку публику(..) Шта нам вреди усхићење Г. Татића пред средњовековним грађевинама око Хиландара, кад их ми готово једва назиремо на његовим фотографијама?»⁶

Радослав М. Грујић је у предговору књиге истакао да је светогорска писма: „Госп. Татић писао, већином у Хиландару, под живим импресијама дивне светогорске природе и манастирског живота, који сав одише дубоком старином, свежином легенда и снагом мистерија. Сем тога ова писма, својим богатим и одабраним илу-

страцијама, фотографским снимцима и лепим цртежима самог Господ. Татића, поред информативне путописне садржине, имају и родољубиву тенденцију: да освеже национални понос нашега народа, упознавајући и шире народне слојеве са драгоценом оставином на Светој Гори великих предака наших, - са наслеђем које је Хиландар умео да сачува кроз векове тешког робовања и преда данашњим нашим слободним генерацијама“.⁷ Грујић наводи у предговору и: „Аутор ових „Светогорских писма“, Господин Жарко Татић (..) провео је у пролеће 1925. год. скоро два месеца у Св. Гори, а нарочито у Хиландару, снимајући и проучавајући све његове архитектонске објекте. И да није тешка болест Госп. Татића

⁵ Тако је интониран и краћи приказ у „Старинару“: „Још једна значајна књига о велелепним споменицима нашега Средњег Века, - писана са великим знањем, изванредним искуством и искреном преданошћу. – Писцу се истина с правом сме пребацити што своја „светогорска писма“, писана веома лако и живописно, није мало више продубио и стручније обрадио толике проблеме који се на Атосу сами од себе намећу. Поред тога, вероватно услед краткоће времена, које је писцу при студијама било увек ограничено, промакле су се и извесне омашке које се нису смеле дозволити. Ово нарочито важи за монографије Старог Нагоричина, Кучевишта и Каленића. – Па ипак, ми г. Татићу морамо бити у истину веома захвални што нам је омогућио лепшу студију средњовековних грађевина тим пре, што он томе послу није жртвовао само просечну енергију и обично знање већ и нешто много више, он је томе раду жртвовао и своје здравље“. Исто, 219.

⁶ Исто, 127.

⁷ Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, VII.

2. Старо Нагоричино, изглед из 1922. године (фотографија преузета из: Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 100, сл.76).

оборила у постељу, наша наука би имала до сада бар архитектуру Хиландара потпуно систематски обрађену“.⁸ Овај податак би могао указивати на настојања за објављивање монографије о Хиландару, која аутор нажалост није успео да спроведе (сл. 1). Значај „Светогорских писама“ може се препознати између осталог и у фотографијама које их прате иако им Бошковић повремено одриче квалитативност. Наиме, захваљујући Татићевим писмима нашој јавности постали су познати актуелни изгледи цркве Св. Апостола у Солуну или цркве св. Димитрија након великог пожара који је захватио Солун 1917. године.

Да није реч само писма о путописне садржине може се приметити и у деловима текста у којима Татић описује католикон Хиландара: „Многи ће, да не би изгледао шовинист, рећи, како оне грађевине у Хиландару и нису српске, већ грчке, византиске, источњачке, и да би ми погрешили ако би их узели за своје и на њих се угледали, на њима се инспирисали! Али не! То је баш оно што треба подвући. (...) Као што је Саборна Црква, као што су Грачаница, Лазарица, Раваница, и многе друге цркве чисто српске грађевине, јер у њима провејава дух кога код грађевина осталих народности нема“.⁹ Премда повремено недовољно прецизан у исказима, Татић препознаје прожимање водећих споменика архитектуре средњовековне Србије. Са становишта приступа систематском проуча-

вању архитектуре у мери у којима су му затечени услови омогућавали, појединости које Татић истиче у вези са оновременим схватањима градитеља црква испред су свог времена. Деценијама касније поједине његове недоумице и становишта класификоване су и елабориране до појединости у високо референтне исказе о водећим токовима позновизантијског градитељског стварања.¹⁰

С друге стране Татићеве „Монографске студије старе српске архитектуре“ представљају конгломерат његових научних бдења над споменицима за које је сматрао да су обележиле раздобље у којем су настале. Није потребно посебно наглашавати да су монографске студије, осим оне о Старом Нагоричину и Св. Андрији на Трески, штампане као монографске публикације или у водећој стручној периодици.¹¹ Између осталог, у предговору Татић указује да је уз оне споменике које је одабрао зажелео да види „још и коју нову, до сада нештампану, да би тиме интерес за књигу био већи“.¹² Ђурђе Бошковић то подвлачи у приказу књиге, делимично улазећи у полемику са писцем али истовремено презентујући и до тада необјављене податке о Старом Нагоричину. Бошковић стога истиче: „До сада неиздана студија о Старом Нагоричину заслужује сваку пажњу. Г. Татић нам овде указује на извесне ствари које су биле, мање више, потпуно непознате. Наиме, он доказује да краљ Милутин није целу цркву сазидао, већ да је само поправио једну старију, раније порушену базилику. Тврђење сасвим тачно само што му се морају додати извесне чињенице које су измакле Г. Татићевом опажању (...) Црква је без сумње била тробродна базилика, али само са двоспратним бочним бродовима. Да је писац мало више обратио пажњу, не би могао закључити да се у припрати налази «један чудан мали објекат» (...) када то није ништа друго до остатак једног спиралног, узиданог степеништа, које је водило на први спрат старије грађевине“.¹³ Бошковић је на овом месту упутио аргументоване примедбе с обзиром да је захваљујући сарадњи са Габријел Мијеом руководио ископавањима у Старом На-

¹⁰ И. Стевовић, *Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, ЗРВИ 43 (2006), 231- 253.

¹¹ Ж. М. Татић, *Љуботен*, Гласник СНД, књ II (1926), 93-108; Исти, *Марков манастир*, Нови Сад 1925; Исти, *Св. Арханђел код Кучевишта*, Гласник СНД, књ. II, св. I (1925), 351-364; В. Р. Петковић - Ж. М. Татић, *Манастир Каленић* 1926; Ж. М. Татић, *Павловац под Космајем*, Старинар II / 1924-1925 (1925).

¹² Исти, *Трагом велике прошлости*, IX.

¹³ Ђ. Бошковић, *Арх. Жарко М. Татић*, 127-128.

⁸ Исто, VI.

⁹ Исто, 35.

3. Црква Св. Андреје на Трески, изглед из 1925. године (фотографија преузета из: Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 199, сл.148).

горичину (сл. 2). Резултати испитивања Мијеовим залагањем објављени су у зборнику радова посвећеном Теодору Успенском "L' art byzantin chez les Slaves".¹⁴ Бошковић наводи тај податак у приказу Татићеве књиге, посебно показујући да: „Цртежи овог степеништа, као уопште цео резултат до кога сам дошао испитујући Старо Нагоричино, биће издани у *Mélanges Ouspensky*. - L' art byzantin chez les Slaves".¹⁵ Међу новим подацима, Бошковић проналази поједине непрецизно наведене податке, а нису изостали ни термилошки неспоразуми односно питања лингвистичке конвенције која су чини се до данас остала у фокусу историјскоуметничке дисциплине. Бошковић одриче исправност употребе термина „висити на конзолама“ нарочито подвлачећи „код Г. Та-

¹⁴ Idem, *Deux églises de Milutin: Staro Nagoricino et Gracanica*, L' art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenski, Paris 1930, 197 – 206. Поводом ових радова, Бошковић је касније изјавио: „Могao је Мије ту опсервацију с обзиром да сам му био додељен као технички сарадник, слободно да користи. Али не. Велики научник ме је ухватио под руку и рекао: - Ви сте то доказали, Ви ћете то и да обрадите“. Исти, *Прва сопствена искуства, проблеми, перспективе*, Сећања конзерватора, ур. Радомир Станић, Београд 1982, 22. Опширније: J. S. Ćirić, *Gabriel Millet et Djurdje Bošković : l'étude conjointe des monuments médiévaux de la Serbie moravienne*, La Serbie et la France / [sur la direction par] Dušan T. Bataković. - Belgrade : Académie serbe des Sciences et des Arts, Institut des Études balkaniques, 2010, [545]-556.

¹⁵ Исти, *Арх. Жарко М. Татић*, 128.

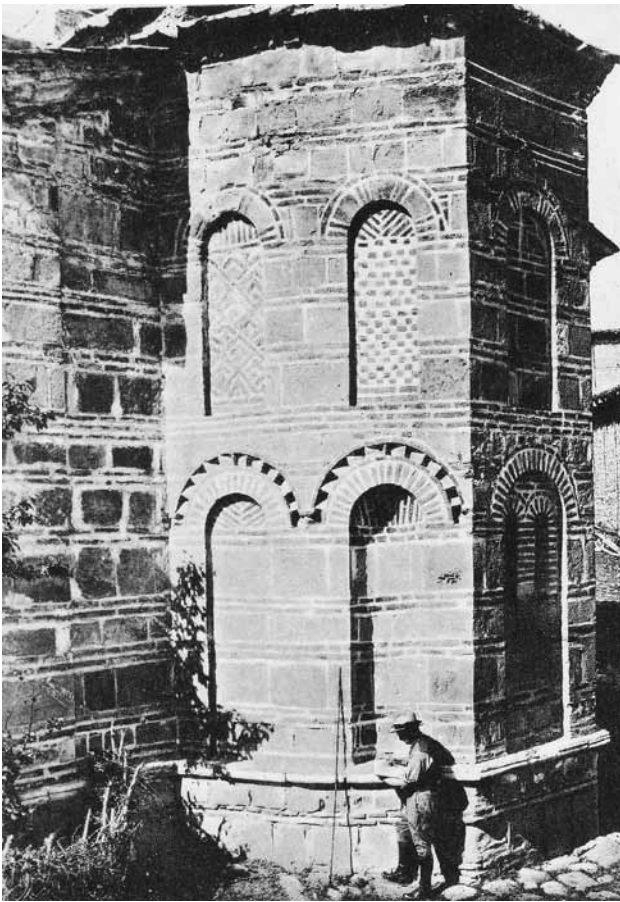
тића се веома често срећемо са апсолутно нестатичним изразом «висити» за конструкцију која се у ствари само наслања (кубе виси на пандантифима, сводови виси на луцима и т. д.). Појам висити изискује тежиште конструкције испод ослоне тачке, а не изнад, као што је овде редовно случај». ¹⁶ Читајући данас написане редове стиче се утисак да је Бошковић, иако наизглед критички, аргументовано и систематски приступио анализи Татићевог дела, особито уколико је познато да је научна критика у том периоду најпре акцентовала тачност у дескрипцији појединих података потом битне методолошке новине примењене у књизи.¹⁷ Жарко Татић је снимао Старо Нагоричино током јуна 1922. године што је, између осталог, забележено на неколико фотографија.¹⁸ Напред је поменуто да резултати Татићевих испитивања о Старом Нагоричину нису до тада објављивани у домаћој периодици. Уз чињеницу да су радови Ђурђа Бошковића спровођени готово истовремено са припремом књиге за штампу, сврсисходно је подсетити да је Татић рукопис о Старом Нагоричину објавио седам година после обиласка у нимало завидним здравственим околностима

¹⁶ Исто. Нестатичан израз који помиње Бошковић, може се објаснити сасвим објективним разлозима. Наиме, у време када је испитивао споменике српске средњовековне архитектуре Татић је имао мали број претходника. Историографија је у великој мери почивала на резултатима Михаила Валтровића, Драгутина Милутиновића, Габријела Мијеа, и напослетку Милоја М. Васића. Посебно би требало обратити пажњу да Жарко Татић у великој мери усваја терминологију коришћену у: A. Choisy, *L' art de bâtir chez les Byzantins*, Paris 1983; J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918; G. Millet, *L' ancient art serbe. Les églises*, Paris 1919.

¹⁷ Упоредити критичке реакције научне јавности повodom објављивања дисертације Светозара Радојчића: С. Радојчић *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934. F. Mesesnel, *Narodna starina* 34, Zagreb 1934, 213-215; М. Љубинковић, *Старинар III*, сер. XII, Београд 1937, 111-113; нарочито критички интониран: V. Petkovic, *Byzantinische Zeitschrift* 35, 1, Leipzig – Berlin 1936, 248-249.

¹⁸ Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, сл. 77, 79, 81. Технички снимци су исцртани 1922 (Подужни пресек кроз бочни брод, сл. 84) и 1923. године (Подужни пресек кроз главни брод, сл. 83).

4. Олтарска апсида цркве св. Димитрија у Сушици код Скопља, изглед из 1924. године (фотографија преузета из: Л. Мирковић - Ж. М. Татић, *Марков манастир*, Београд 1925, 18, сл.13).

¹⁹ Исцрпне информације о несрећи Жарко М. Татић је записао је у „монографији“ о Св. Андреји на реци Трески: „Маја 1925. на неколико дана пре но што ће Њ. В. Краљ са Ј. В. Краљицом туда проћи здраво и срећно, експедиција Нар. Музеја са г. Др. В. Петковићем на челу и у којој је учествовао писац ових редова, пошла је истим малим чамцем уз набујалу реку (коју нико није познавао раније, т. ј. како изгледа кад није набујала) и одмакла уз реку двајестину метара, захваљујући вожњи поред обале и снажном веслању. Али изишавши на средину реке, веслачи, један сељак и писац ових врста, не много вешти веслању у брзој реци, несложни и непознати међу собом, пометени нешто магицом која је била снажнија од њихових руку, нешто уплашеном виком осталих из чамца и са обале, испустише управљање чамцем из својих руку и чамац им се у трен ока нађе назад, пред слапом и оним стенама које вире из воде и преко којих вода препљускује. Да би се раније спасли. Да им се чамац не би преврнуо преко стења и све скупа поклопио, бродоломници почеше искакати редом, први, мештанин Здравко, уз плач, други, сликар г. Страла хладно и ћутећи, трећи, писац ових редова смејући се (ни сам не знајући зашто!) и најзад г. Др. Петковић, љутећи се! У води још, писац ових редова видео је да је најгоре прошао: сломио чашицу у левом колону, разбио се о стену од чега су се последице јавиле тек неколико месеци доцније, а годину и по до-

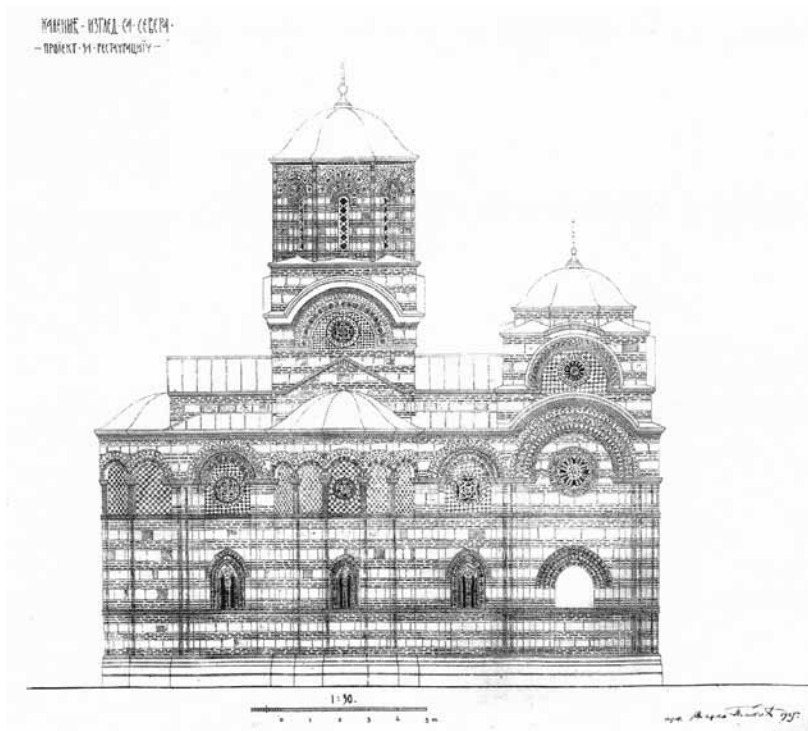
насталих у великој мери услед неуспешног снимања манастира Св. Андрије на Трески (сл. 3).¹⁹ Његова научна прегнућа поменуо је и Александар Дероко у некрологу објављеном три године по Татићевој смрти: „У сред тог најактивнијег рада наишла је изненада катастрофа. При једној експедицији у најнеприступачнији крај за манастир Св. Андрије, преврнуо се чамац у сред стеновитог брзак набујале Треске, и Татића су једва извукли из воде са разбијеном чашицом на колону. Дуго се лечио. И онда, да би несрећа била потпуна, на прву наишла је и друга. Рамљући, са још потпуно не излеченом ногом, оклизнуо се на поледици и повредио кичму. И нова тешка болест везала га је за постељу. Но ни ту није престао да ради. Између два напада болова успевао је да изради још и студије о споменицима које је последњих дана пред несрећу обишао“.²⁰

У вези са Татићевом књигом, вредан је помена и Бошковићев коментар да: „Већ раније штампаним студијама о Љуботену и Марковом Манастиру нема се готово ништа додати. Оне су несумњиво и веома исцрпне и потпуно тачне“.²¹

Татић подробно разматра архитектуру цркве св. Димитрија у Марковом манастиру (сл. 4). Полихромију фасадних површина посматра као про-

ције легао је у постељу из које се ни до данас (1929) није придигао! (...) Свртали су у Матку и донели једно дугачко уже помоћу кога је одважни Личанин г. Јаков Павелић, фотограф Музеја, с опасношћу по свој живот био прешао на другу страну чамцем, док су са сваке стране по један човек држали крајеве ужета. Ту је натоварио на чамац тешко повређенога писца ових редова који је дотле, неколико стотина метара од места несреће, био дошао сам, вукући своју сломијену ногу, и вратио га истим путем натраг преко таласа хучне реке увек у опасности да се или танко уже прекине, или да га неко од оних који га рукама држе на две обале не испусти, ако не буде кадар да издржи силину којом га вода и оптерећени чамац вуку. Стигавши на другу обалу г. Павелић је натоварио повређенога на леђа и изнео га јуначки преко једне воденичке ваде пуне воде до на путањ, а одатле до воденице која се налази близу манастира Матке, где су већ чекала упрегнута кола, која су их обоје одвезла у Скопље, у санаторијуму „Вардар“. Ту је повређеном извршена операција колена и он је после месец дана већ могао ходати и отићи на даље лечење у бању. Вративши се из бање сасвим прездравио, писац ових редова је понова предузео исти пут, праћен само од г. Павелића и овога пута имао је среће да посао успешно сврши и да много резултат овога напорног рада, пуног опасности, овде, донекле са задовољством скрханог победиоца, саопшти читаоцима“. Исто 194, нап.1.

²⁰ А. Дероко, *Жарко Татић, архитекта и кустос Народног музеја у Београду*, Гласник СНД XII, 7, Скопље 1934, 244-245.

5. Цртеж Каленића пре рестаурације, (фотографија преузета из: Ж. М. Татић, Трагом велике прошлости, Београд 1929, 217.)

извод свесног пројектантског чина: „(..) све су то детаљи који несумљиво припадају романском стилу. Ипак не би морало значити, да их је тесао баш какав „с мора мајстор“. На против, пре би се могло рећи да их је истерао мајстор, васпитан у грчко-византијској школи, који је видео Дечане, Студеницу или Бањску(..) нећемо бити на кривом путу ако цркву Св. Димитрија будемо сматрали типским представником, претечом специфично Српског стила у коме се огледа сукоб, синтеза утицаја Истока и Запада, на чијим се лимитима он и развио“. ²² Исто тако да „Уопште третиране фасаде није схваћено чисто технички, под конач и прав угао, како би то данашњи мајстор чак и преко своје воље морао да чини, већ сликарски, уметнички. На тај начин фасада даје утисак полихромне слике рађене слободном руком“. ²³ Уколико Габријелу Мијеу припада највећа заслуга за својеврсно представљање Марковог манастира светској науци, Жарку М. Татићу припада заслуга за препознавање тока којем Марков манастир припада. Наиме, у предузетим испитивањима неколико деценија касније закључено је да се: „У архитектури Марковог манастира продужава ток својствен српској архитектури претходних остварења. Уз изворе грчке школе и архитектуре византијске престонице важну компоненту представљају решења наслеђена од српске архитектуре претход-

ног раздобља, посебно владарских мазулеја“. ²⁴ Када је реч о домети-ма појединих исказа, којима је исто тако био „на трагу“, симптоматичан је управо онај у којем говори о зиду као елементу архитектуре цркве Св. Андрије на Трески временски блиске Марковом манастиру. Магловити трагови порука, исказаних опеком која своја историографска тумачења тек чекају, огледају се у коментару: „Цела површина зидова изгледа као да је рађена у једноме тону код кога се једна у другу преливају црвена, зеленкаста и беличаста боја; а тек архиволте око многобројних прозора, главне архиволте на лажним калканима, нише, тимпанони ниша, било правоугаоних било полукружних, све то испуњено пажљивим ређањем опека, шарање шаховским пољима, клинасто на шав, на ластин реп и т.д. даје овоме полихромном третирању један специјалан карактер, чине од њега манир, којим

се груби зидарски материјал претвара у сликарски а полихромно лежерно третирана грађевина претвара се у чисто, уметничко, сликарско дело. ²⁵ Одједи овог историографског закључка само се могу наслутити у чињеници да су се осам деценија касније само у једном синтетски интонираном делу појавили искази којима је речено да “decoration (which) becomes a major concern” ²⁶ или да „би се рекло да се (у позновизантијско доба) архитектура почела схватати интегрално у настојању градитеља ка успостављању једнаких вредности унутрашњег и спољашњег простора“. ²⁷ Посебно место у Татићевој књизи заузимају два архитектонска остварења Моравске Србије: Каленић и Павловац. Не улазећи у појединости Татићевог излагања о Каленићу, неопходно је нагласити да је Татић текст уобличио по узору на Петковићево излагање о Раваници: основа храма, унутрашње обликовање, спољашње обликовање, конструкција, елементи другостепене пластике и покушај одређења извора таквог архитектонског склопа.

²³ Исто, 157.

²⁴ В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003, 299.

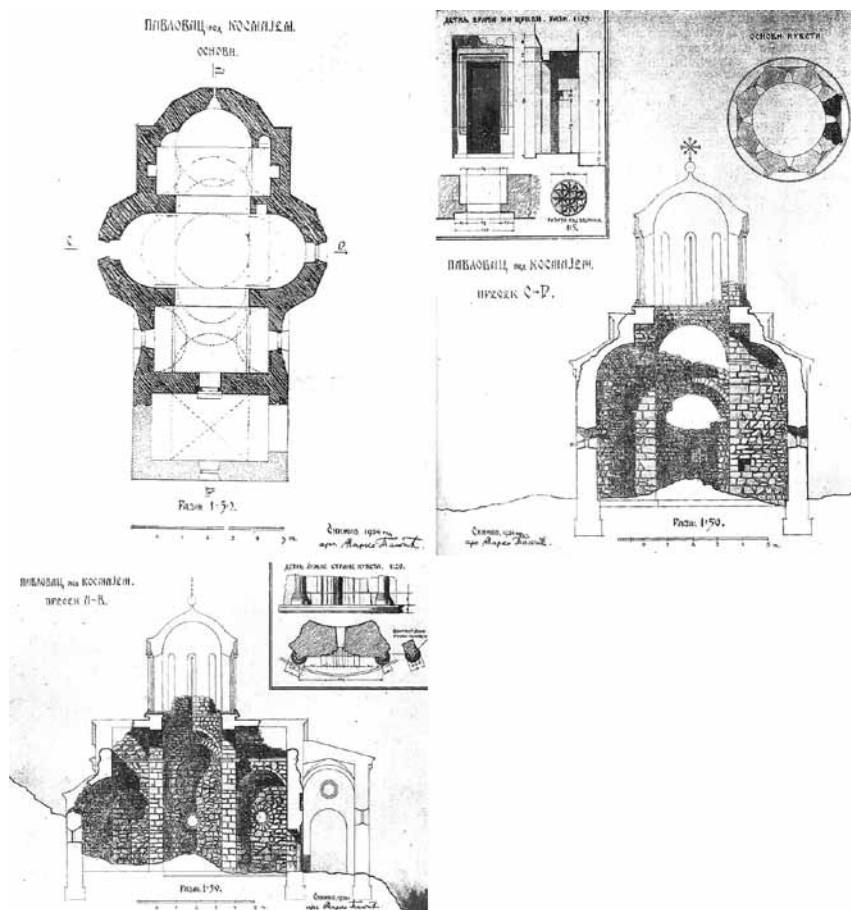
²⁵ Ж. М. Татић, *нав. дело*, 204 - 205.

²⁶ Н. Buchwald, *The Concept of Style, in Byzantine Architecture*, in: *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*, Ashgate Variorum 1999, VII (1-11), 9.

²⁷ В. Кораћ – М- Шупут, *Архитектура Византијског света*, Београд 1996, 364.

²¹ Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 129.

²² Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, 159.

6. Основа, попречни и подужни пресек цркве у Павловцу, изглед из 1924. године (преузето из: Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 259, 260, 261).

Из данашњег, ретроспективног угла посматрања, Татићева анализа архитектуре каленићког храма говори у прилог утиску да су у питању искази који су разјашњења и елаборације чекали у резултатима рада наредне генерације истраживача. Иако је испитивао каленићки храм у време када су његове фасаде биле под дебљим слојем малтера (сл. 5), назнаке његове праве слике измењене доцнијим рестаурацијама, Татић препознаје у редовима у којима указује да архитект „узима и сувишну слободу, може се без претеривања рећи немогућну у Византијској архитектури и решава фасаду на чисто *уметничкој*, ликовној основи не везујући се, дакле, слепо за конструкцију“²⁸ или да Каленић „представља максимум онога што је један добар архитект тога времена могао да да“²⁹. Посебно мишљењем да: „Пада, при том, у очи једна особеност, која није обична у Српској архитектури, бар не у оној из ранијих периода грађења, да спољна обрада *не показује тачно структуру грађевине изнутра*“³⁰ Татић показује да је био на „трагу“ препознавања свеукупне сло-

жености каленићких фасада на које је градитељ био усредсређен, а које ће знатно касније бити препознате као својеврсно платно на којем се „сваки детаљ или мања градитељска „синтагма“ у исти мах појављују и засебно и као интегрални, крајње хомогени и функционални елемент у структурирању целине, већ је само по себи представљало врхунски оригиналан завршетак експеримента започетог на Лазарици и домет коме се мајстори храмова Моравске Србије зиданих у камени нису ни могли приближити“³¹. Начин излагања о архитектури цркве манастира Павловац „под Космајем“³² није битно другачији. Подсетићемо да је први стручан текст о цркви написао архитекта Константин Јовановић 1908. године.³³ Непуне две деценије касније, експедиција Народне музеја „образована у септембру месецу 1925. године“³⁴ уз предвиђене обиласке Каленића, Љубостиње, Наупаре, Велућа и Св. Романа код Ђуниса, затекла се у Павловцу. Иако се у првим

извештајима Павловац не помиње Татић, један од чланова експедиције, не само да је поменуо да је учествовао „у више екскурзија“ већ је и објавио допуњене и исправљене техничке снимке цркве.³⁵ Анализирајући архитектуру цркве, колико је девастирано стање локалитета омогућавало, Татић не само да је указао на недовољну утемељеност појединих Јовановићевих исказа попут оног да је „спољашност готово потпуно уништена доцнијом обновом, када су редови опеке и тесаника замењени неправилно тесаним и полутесаним тесаницима“³⁶ већ и да је припрата „призидана врло

³¹ И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, 168.

³² Ж. Татић, *Павловац под Космајем*, *Старинар II* (1925), 3–9.

³³ К. Јовановић, *Две старе цркве у Космају*, *Старинар III* (1908), 180.

³⁴ Ж. Татић, *Историска збирка*, *Годишњак СКА XXXIV* (1926), 339.

³⁵ Исти, *Павловац под Космајем*, *Старинар II* (1925), 3–9 (= Татић Ж. М., *Павловац под Космајем*, *Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре*, Београд 1929, 257–265).

³⁶ К. Јовановић, *нав. дело*, 176, 177.

²⁸ Ж. М. Татић, *нав. дело*, 18-19.

²⁹ Исти, 211.

³⁰ Исти, 216.

7. Заглавље за монографију о Каленићу (преузето из: Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 207)

вероватно у доба Пећске Патријаршије³⁷. С тим у вези он подвлачи да се „чак и на фотографији види јасно да су зидови приправе и цркве у органској вези, дакле једновремено зидани“³⁸. Интересантно је управо на овом месту вратити се раније поменутој научној критици међуратног периода. Тако Ђурђе Бошковић, приказујући резултате Татићеве књиге, у свом препознатљивом маниру истиче: „Задржимо се најзад на последњој студији, на монографији о Павловцу под Космајем. Тачно снимити ову рушевину, а још више дати тачан цртеж њеног првобитног изгледа, - нема сумње да је тежак посао. Г. Татић га је, међутим, до краја извео. Једино се не могу сложити са његовом реконструкцијом нартекса, коју Г. Татић правда тиме што му је основа правоугаона (...). И ако међутим припрета има овакву основу, тешко да је била пресведена једним крстастим сводом, прво зато што нам таква решења до сада нису позната, а друго што код многих цркава Лазареве епохе, које имају исту основу, наилазимо на куполу или торањ.“³⁹

Татићеви цртежи и у овом случају су од прворазредног значаја (сл. 6). Иако купола није била сачувана, Татић проналази на локалитету остатке колонета тамбура куполе и представља их на подужном пресеку храма, посебно их издвајајући у регистар у десном углу снимка „Детаљ јужне стране 1: 20“⁴⁰. Стога је закључено да „главе стубића нису сачуване, али се, вероватно још могу наћи у гомили рушевина, јер материјал изгледа да није био разношен. Стопе њихове састављене су из по шест малих пантљика – торуса, који се нижу један на други у круг, проширујући се на доле,

до плинте такође обле“⁴⁰. Татићевом разматрању архитектуре павловачког храма тешко да би се и данас могле упутити примедбе. Оне би могле бити на појединим местима једино методолошке природе али само стога што локалитет претходно није рекогносциран.⁴¹

Напошетку ваља указати и на елементе који припадају техничком уређењу књиге. Не само због чињенице да је Ђурђе Бошковић заглавља уз текст назвао „нарочито пријатним и живописним“⁴² већ и због начина на који су осмишљена, заглавља заслужују особиту пажњу. Вероватно инспирисан не само великим бројем рукописа које је имао прилике да види у хиландарској библиотеци, и које је између осталог делимично представио у „Светогорским писмима“, затим архитектонском пластиком коју је неретко представљао на цртежима, Татић комбинује иницијале и заглавља за сваку монографију посебно. Заглавља су углавном у међусобију са архитектонским украсом грађевине коју монографски обрађује. Инспирацију за заглавље које је уједно и иницијал монографије о Марковом манастиру аутор је потражио у препознатљивим медаљонима полијелеја цркве св. Димитрија: у средини је медаљон са двогла-

⁴⁰ Ж. Татић., *нав. дело*, 7. Сlike преузете из: Исти, 4-6 .

⁴¹ Рашчишћавањем шута оштећено је стање локалитета тако да се не може утврдити, иако се то не назире на спољним површинама зидова, да ли су се у цркви или у њеној непосредној близини евентуално налазили остаци слепих arkada на конхама. Остаје непознато да ли је у шуту било остатака елемената куполе. Подробније о Татићевим разматрањима павловачког храма в.: Ј. С. Ђирић, *Манастир Павловац. Досададашња истраживања и нова запажања о архитектури манастирског комплекса*, Зборник Народног музеја 19-2 (2010), 35-63.

⁴² Ђ. Бошковић., *нав. дело*, 132.

³⁷ Исто, 174.

³⁸ Ж. Татић., *нав. дело*, 4, нап. 1.

³⁹ Ђ. Бошковић., *нав. дело*, 127 – 132.

8. Заглавље за монографију о Павловцу (преузето из: Ж. М. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 257)

вим орлом, а бочно је натпис изведен по узору на фрагменте полијелеја. Медаљон са двоглавим орлом Татић помиње и у одговарајућем делу текста: „Сваки ланац завршавао се доле необично лепо стилизованим, ливеним двоглавим орлом, на кога се настављао изванредно добро компоновани носач за кандила, као део главног колута“.⁴³

Заглавље монографије о Каленићу (сл. 7) решено је по узору на архитектонски украс тимпанона бифоре јужног зида наоса, непосредно уз конху. Розете пласиране на угловима заглавља не одговарају у потпуности ниједној розети каленићког храма, али их парафразирају. Тачније, Татић је редуковао број истих декоративних елемената розета, тако да је њихов преплет поједностављен. Розета горе лево подсећа на розету на олтарској апсиди Каленића, с тим што су листови измештени из расклопа четворолатичног цвета. Уз то, сличан расклоп има и розета у лунети бифоре на јужној фасади хиландарске спољне припрате. Розета доле лево изведена је из розете на јужном зиду наоса, с тим што је Татић смањио број кружница и полулистова са осам на четири. Розета горе десно одговарала би розети на североисточној страни Каленића, док розета доле десно има мотиве који се појављују на парапетима бифоре на јужној фасади хиландарске спољне припрате.⁴⁴

Када је пак у питању седма монографија, монографија о Павловцу, заглавље је реализовано у складу са истим принципима (сл. 8). Наслов монографије комбинован је са два розетама на

греди изнад надвратника западног портала Павловца. Треба уочити да се у десном регистру заглавља налази розета са два шестолатична цвета која је и у време када је Татић технички снимао цркву била сачувана само делимично што указује на и његова рестаураторска умећа.⁴⁵

Премда повремено исказима недоречен, Татићеви подухвати данас искршавају као својеврсни наговештаји сазнања до којих се применом мултидисциплинарних методолошких поступака дошло у другој половини и крајем XX века. Посебан ракурс Татићевих схватања о архитектури представља фотографски материјал и начин на који су поједини регистри одабраних грађевина кадрирани. Када је књига - која представља синтезу, а то уједно значи анализирати и разматрати стереотипе - допуњена илустрацијама на којима се у опсегу визуелног опажања знатно више детаља може видети у односу на визуелни материјал објављен у савременој историографији како квалитативно тако и технички, онда се *уистину може говорити о далекосежности погледа на токове архитектуре којима анализирани споменици припадају*. Показана склоност к детаљу у домену цртежа показала се и у домену фотографског материјала. Овде би се најпре могла издвојити концепција фотографија цркве Светих Арханђела код Кучевишта као и цркве Светог Андреје на реци Трески. Концепт фотографије којом је зидна површина „откључана“ не показује тотал грађевине. Узроковано објављивањем фотографија мањег формата, зид је неминовно постао носилац монохромних уместо полихромних компонената. На наведеним примерима из Татићеве књиге случај је хтео да буде потпуно супротно: премда рађене у црно-белој техници, фо-

⁴³ Ж. М. Татић, *Марков манастир*, у: *Трагом велике прошлости*, 162 (= Л. Мирковић – Ж. М. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 24).

⁴⁴ За детаље уп. Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 162, 169, 189, 200, 201; И. Стевовић, *Каленић*, сл. 20, 21, 23, за представу у тимпанону в. сл. 24, 28.

⁴⁵ Уп. Татићев цртеж попречни пресек, и посебно цртеж розете над вратима. Детаљније о овим розетама в. у: Ј. С. Ћирић, *нав. дело*, цртеж 1.

тографије су штампане неретко на целим страницама књиге. Истовремено кадрирани су детаљи попут шах поља или тзв. ластиног репа што је за закономерну последицу имало прецизну дескрипцију у основном тексту. Крило историографије које је потом уследило, заведено закључцима о непроменљивости позновизантијске архитектуре, такве исказе донело је манипулишући типским „закључаним“ фотографијама као мерним инструментом иако су и Татићеве савременици оптимистично истицали да је циљ фотографије “to give evidence of facts as minutely and as impartially as, to our shame, only”.⁴⁶ Стога се може закључити да је један од узрока неадекватних тумачења материјал који их је пратио. Татићеве фотографије *versus* написани искази, иако малобројни када је реч о броју његових библиографских јединица, показују осам деценија касније вредности које се само делимично могу исказати интерпретацијом написаног дела. Истина је да се аутор иако дискурсом склон детаљу руководио појмом тзв. школа и симптоматично - и надасве индикативно за каснија испитивања - *оригиналности* и питањем *уметничког* у архитектури, можда наслутивши да је „teško...govoriti o umetničkim delima“ будући

да су она „*napravlјena da bi bila gledana*“.⁴⁷ Закључујући разматрања о архитектури Андреаша Жарко Татић истиче да „Иако Св. Андреја на Трески има на себи по мало од свега што је било раније он ипак не значи ни синтезу ранијих примерака, јер се огрешио о искреност у архитектури. По овоме последњем *тежећи ваљда за оригиналношћу*, као и Св. Арханђео код Кучевишта у својој врсти, он би пре значио *опаданје, опаданје старога*“.⁴⁸ Указујући да свака идеја претрпи велики број промена „од времена од када се зачне па док се не оствари“⁴⁹ Жарко М. Татић је наговестио сложеност испитивања архитектуре грађевина којима је, по мишљењу Радослава М. Грујића, приступао „са необичном преданошћу стручњака, родољуба и фанатика“.⁵⁰ Речју, с обзиром на средину и време у којем је стварана, књига „Трагом велике прошлости“ и после осамдесет година сасвим оправданог присуства у науци изнова подстиче на ишчитавање и интерпретацију њеног визуелно-вербалног садржаја особито од стране савремених тумача средњовековне архитектуре, самим тим и на ишчитавање целокупних научних прегнућа архитекте Жарка М. Татића.

⁴⁶ E. Eastlake, *Photography*, 1st edition 1857, in: *Classic Essay on Photography*, ed. A. Trachtenberg / A. Weinstein Meyers, New Heaven 1980, 65-66.

⁴⁷ О увођењу тзв. концепта оригиналности – из потребе за класификацијом појма стила, припадности, тзв. школе *de facto* карактеристичној за архитектуре одређене за историографију византијске архитектуре: R. Ousterhout, *Beyond Hagia Sophia: Originality in Byzantine Architecture*, *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, ed. A. Littlewood, Oxford 1995, 167 – 168; G. Duby, *Le Temps des cathedrales. L'art et la société 980-1420*, Paris 1976 (= *Ž. Dibi, Vreme katedrala. Umetnost i društvo 980-1420*, Beograd 1989, 7).

⁴⁸ Ж, М. Татић, *нав. дело*, 205.

⁴⁹ Исти, IX.

⁵⁰ Исти, VI.

Jasmina S.ĆIRIĆ

“IN SEARCH OF THE GREAT PAST” EIGHTY YEARS LATER

Summary

This work draws attention on the book on the collection by the architect Žarko M. Tatić “In search of the great past, Holy Mountain letters and a monographic study of the old Serbian architecture”. In the chapters the author Tatić determines the buildings which define the period when they were built. Alongside the monuments in the region of Skopska Crna Gora, special places for Tatić have the Kalenić and Pavlovac monuments, the two architectural achievements from the ecclesiastic building phase of the Morava Serbia. According to Tatić the architectural examinations of Kalenić have showed a retrospective point, explaining that other generations had to come to confirm his research. Having in mind that during the research of Kalenić the façade of the temple was under layers

of mortar, the opinion that Kalenić “represents the maximum what a good architect can do” shows that author Tatić was able to approach the real image of the monument before it was altered during the later restorations.

Regarding the significance of the architecture of the monastery Pavlovac it is important to note that Tatić found the remains of the columns of the dome, and he gives an in-depth technical recording, and even today no significant remarks can be given.

Tatić’s precautions notes illustrate that he was devoted in trail of the great past. Observing the period when the book “In search of the great past” was created, even eighty years after in science the content can still followed.

